

UOT: 821.512.162(091)

Şahbaz Şamioğlu (Musayev)*

Bu iş Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Elmin İnkişafı Fondunun maliyyə yardımı ilə yerinə yetirilmişdir. Qrant № EİF-KETPL-2-2015-1(25)-56/48/5

AZƏRBAYCANLILARIN SOYQIRIMI MÜHACİRƏT NƏSRİNDƏ (Məmməd Altunbayın "Azadlığa uçan türk" memuarı əsasında)

Xülasə

Siyasi mühacirlərin elmi-kütləvi, bədii-publistik əsərləri Azərbaycan tarixinin ən məsul çağlarına dair zəngin materiallar verməkdədir. Bu baxımdan, mühacir yazıçılarımızın memuarları xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Məqalədə mühacir yazıçı, ictimai-siyasi xadim Məmməd Altunbayın "Azadlığa uçan türk" memuarında rus istilasının gətirdiyi fəlakətlər fonunda mənfur ermənilərin xalqımıza qarşı yeritdiyi soyqırımı siyasətinin ifşası izlənilir, acından ölməkdə olan Ambarsum və Mkrtç adlı erməni qardaşlara həyat verən, sonda həmin nankorların birbaşa iştirakı ilə Gəncə əhalisinin kütləvi qırğınlarını gözləri ilə görən, nəhayət, ahıl yaşında həbsxanada dünyasını dəyişən Bala Seyidin təmsalında nəmərd qonşulara inanan azərbaycanlıların bəşəri faciəsi təhlil olunur. Məqalədə "Azadlığa uçan türk" memuarı faşist ermənilərin ifşası, gənc nəslin milli-mənəvi dəyərlər əsasında tərbiyə olunması, onlarda düşməne nifrət, Vətənə məhəbbət hisslərinin aşılınması işində xüsusi əhəmiyyətə malik əsər kimi dəyərləndirilir.

Açar sözlər: Məmməd Altunbay, mühacirət, memuar, soyqırımı, azadlıq, mübarizə

Giriş. Azərbaycan nəsrinin əhəmiyyətli bir hissəsini memuarlar təşkil edir. XX əsrin 20-ci illərindən etibarən milli ədəbiyyatda özünəməxsus yer tutan memuarlar Vətəndə ayrı, mühacirətdə ayrı ovqat üzərində köklənmiş, həyat hadisələrinin, yazıçı müşahidələrinin, duyğu və düşüncələrinin fərqli təqdimatları meydana çıxmışdır. Təhlillər göstərir ki, sovet dövründə əksər hallarda siyasi sifəri əsasında yazılmış memuarlarda hakim ideologiyanın təsirləri kifayət qədər güclüdür və bu qəbildən olan əsərlər daha çox konyuktur məqsədlərə hesablanmışdır. Yazıçıların xatirələrində, avtobiografik qeydlərində sovet hakimiyyətinin, sovet həyat tərzinin ideallaşdırılması, saxta xalqlar dostluğu ideyasının təbliği, xüsusən də bədnam ermənilərlə qardaşlıq, qonşuluq münasibətlərinin qabardılması, inqilabdan əvvəlki mühitin zülmət səltənəti kimi təqdim olunması və s. aparıcı xətt kimi keçir. Mühacir yazıçılarımızın əsərlərində isə bütün bunların əksini görürük. Dövrün ictimai-siyasi mənzərəsi, yeni quruluşa xalqın münasibəti, mərkəzdən Azərbaycana xalqına yönəlmiş həyata keçirilən məkrli siyasət, kütləvi soyqırımı, fiziki və mənəvi terror və repressiyalar M.Ə.Rəsulzadə [1], M.B.Məhəmmədzadə [2], H.Baykara [3] və b. elmi-kütləvi, bədii-publistik əsərlərində, o cümlədən memuarlarında öz əksini tapmışdır. Bu baxımdan, mühacir yazıçı, ictimai-siyasi xadim Məmməd Altunbayın (1911-1987) yaradıcılığı diqqətə xüsusilə çəkir.

Məmməd Altunbay 1911-ci ildə Gəncədə anadan olmuşdur. Onun uşaqlıq və yeniyetməlik illərinin fərqli keçdiyini söyləmək mümkün deyildir. Olduqca mürəkkəb hadisələrlə dolu olan 1910-1920-ci illər ona, on minlərlə azərbaycanlı uşaq kimi, acı bir ailə dramı yaşatmışdır. Atası İbrahim bəşeviklər tərəfindən öldürülmüş, Gəncənin tanınmış varlı ailəsindən olan anası Bəyim xanım başsız qalan uşaqlarını əzab-əziyyətlə böyütməli olmuşdur. Bir müddət, valideyn himayəsindən məhrum olan uşaq-

* Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutu. Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru. E-mail: shindi61@mail.ru

lar üçün müəssisədə qalan Məmməd əvvəlcə Bakı Neft Universitetinə daxil olmuş, sonra təhsilini Odessa Hərbi Hava Məktəbində davam etdirmişdir. Ali Hərbi Məktəbi 1933-cü ildə bitirən Məmməd Sovet İttifaqının bir çox yerlərində təyyarəçi kimi çalışmış, nəhayət, Bakı Təyyarəçilik Məktəbində uçuş birliyi komandiri vəzifəsinə təyin olunmuşdur.

1939-cu ildə üç yoldaş Tiflisdən Bakıya uçmaq əvəzinə, Türkiyəyə səmt alır. Təyyarənin ölkə hüdüdlərindən kənara çıxdığını görən sovet sərhədçiləri onu atəşə tuturlar. Sovet siyasi rejiminə qatı nifrət bəsləyən dostlar zədələnməmiş təyyarəni İran ərazisində yerə endirməyə məcbur olurlar. Azadlığa uçan təyyarəçilər İrandan həbs edilirlər. Doqquz ay Təbriz həbsxanasında, daha sonra isə Tehrandə polis nəzarəti altında saxlanılırlar. SSRİ-nin onları qaytarmaq barədə israrlı tələblərini İran rədd etsə də, təyyarəçilərin Türkiyə Səfirliyi ilə əlaqə qurmalarına da imkan verilmir. 1941-ci ildə sovet qoşunlarının İrana daxil olması ilə vəziyyət xeyli dəyişir, onlar qaçıb Türkiyə səfirliyinə sığınmaq istəyirlər. Təyyarəçilərdən biri Tehrandə kommunist terror təşkilatı tərəfindən öldürülür. Məmməd və dostu Türkiyə elçiliyinin köməyi ilə İrandan İraqa keçir, səkkiz sutka gecə-gündüz təhlükələri birtəhər adlaraq Bağdada yerişirlər. Bağdaddakı türk elçisi Sahib İlkin bəy onları Türkiyəyə yola salır. Lakin onlar ingilis zabitləri tərəfindən tutulub yenidən Bağdada götürülür və burada həbsxanada iki ay yarım olmanın işgəncələrə məruz qalır, ingilis qarnizonu komandirinin əmri ilə ölümə məhkum olunurlar. Lakin Bağdaddakı türk səfir Sahib İlkin məsələdən xəbər tutur, ingilis qarnizonu komandirinə və İraq Xarici İşlər Nazirliyinə müraciət edərək, onları azad edir, daha sonra isə Türkiyəyə sığınmalarına imkan yaradır. Məmmədlə dostu çox çətinliklərdən sonra Türkiyəyə gəlib çıxırlar. Məmməd Altunbayın xahişinə əsasən, onu 1943-cü ildə Əskişəhər Təyyarəçilik Məktəbinə göndərirlər. O, imtahanlarını müvəffəqiyyətlə verir və 1945-1960-cı illərdə Türkiyə Hava Yollarında təyyarəçi işləyir. İ. Stalinin ölümündən sonra, 1953-1954-cü illərdə "Hürriyyət" və "Yeni səhər" qəzetləri doqquz ay ərzində onun xatirələrini dərc edirlər. 1960-

1963-cü illərdə Amerikanın Mərkəzi Avropada yerləşən "Azadlıq" redaksiyasının Azərbaycan şöbəsində çalışır. 1963-cü ildə yenidən Türkiyəyə qayıdır. Keçmiş günlərini, yaşadığı əzab-əziyyətləri sənədləşdirmək məqsədilə Məmməd Altunbay xatirələri əsasında ssenari yazaraq Baş Qərargahın sədrinə təqdim edir. 1966-cı il dekabrın 6-da Baş Qərargah rəisinin əmri ilə Türk silahlı qüvvələrinin milli və əxlaqi tərbiyəsi üçün vacib hesab edilən, milli məqsəd və milli mənfəət baxımından heyətin diqqətini cəlb edən ssenari əsasında "501 nömrəli kamera" filmi çəkilir. Film az zaman içərisində geniş şöhrət qazanır, bütün əsgər qarnizonlarında və mülki kinoteatrlarda nümayiş etdirilir, Ankarada televiziya ilə göstərilir. Məmməd Altunbay bundan sonra həyatını kommunist rejiminin ifşasına həsr edir. Müxtəlif konfranslarda və toplantılarda xalqa azadlıq ideyalarını aşılamağa çalışır. Türkiyə KİV-ləri ilə fəal əməkdaşlıq edir. Məmməd Altunbay Türkiyədən kənarda yaşayan türk xalqlarının tarixi və mədəniyyətinin öyrənilməsi və təbliği məqsədilə Azərbaycan, özbək, uyuğ filmlərindən nümunələri tamaşaçılara təqdim edir.

Məmməd Altunbay xalqlar həbsxanası yaradan sovet siyasi rejiminin iç üzünü açıb göstərən, mənfur ermənilərin azərbaycanlılara qarşı apardığı soyqırımı lənətləyən, özünün qeyd etdiyi kimi, "Tarixdə azadlığa uçan ilk türk" adlı roman üzərində işləyir. Türkiyədə ikinci dəfə ailə qurduğu ömür-gün yoldaşı Məlahət xanımın yazdığına görə, əsərin əlyazmalarını makinada çap edib tamamlamağa macal tapmır, dünyasını dəyişir, 1987-ci il dekabrın 28-də özünə ikinci vətən saydığı türk torpağına tapşırılır.

M. Altunbayın "Azadlığa uçan türk" memuarı [4] Azərbaycan mühacirət nəsrinin qiymətli nümunələrindəndir. Əsər ilk dəfə 1989-cu ildə Ankarada Azərbaycan Kültür Dərnəyi Yayınları seriyasında çap olunmuşdur [5]. Memuar müəllifin vətəninə birinci dəfə Azərbaycanın siyasi müstəqilliyinin ilk illərində, 1994-cü ildə işıq üzü görmüşdür [6].

"Azadlığa uçan türk" əsərinin leytmotivi Gəncədə ermənilərin azərbaycanlılara qarşı yeritdiyi soyqırımı siyasətinin fonunda bir ailə-

nin faciəsi təşkil edir. Tədqiqatçılar əsərin ideya-məzmun cəhətdən əhəmiyyətinə diqqət çəkirlər. Mühacirətşünas alim N. Cabbarlı yazır: "Azərbaycanlıların soyqırımı ilə bağlı hadisələrin geniş epik lövhələrlə canlandırılması baxımından M. Altunbayın "Hürriyyətə uçan türk" adlı xatirələri diqqətəlayiqdir" [7, s.64].

"Azadlığa uçan türk" üç hissədən ibarətdir və müəllif memuarda əsas etibarilə uşaqlıq illərində gördüyü dəhşətləri, acılarla dolu həyatının bir parçasını qələmə almışdır. Memuarda epik lövhələr heyətamiz dərəcədə canlı və rəngarəngdir, təhkiyədə müəllifin bədii təxəyyülü deyil, müşahidələri, balaca Məmmədin gözləri ilə gördüyü real hadisələr, acı həyat həqiqətləri üstünlük təşkil edir. M. Altunbay bunları nəzərdə tutaraq oxucularına müraciətlə yazırdı: "İndi təkrar uşaqlıq xatirələrimə dönməzdən əvvəl mühüm bir həqiqəti bilməyinizin əhəmiyyəti var. Belə ki, danışacağım hadisələrə heç bir yerində kiçik bir şişirtmə və mübaliğə yoxdur. Əksinə, çox kiçik olduğum üçün bir çox hadisələrə unutmamış, fəqət kiçik beynimin unuduqlarını, yenə kiçik olduğum üçün anlamadığım sözlərin boşluğunu qismən mərhum anamı və səksən yaşına çatmasına baxmayaraq, mənimlə məktublaşmaqdan qorxan böyük qardaşım Cəmilin hekayələrinin doldurmuş olduğunu söyləməliyəm" [4, s.17-18]. Memuarda erməni xisləti, mənfur qonşularımızın xalqımıza qarşı yeritdiyi soyqırımı siyasəti, rus istilasının gətirdiyi fəlakətlər, sovet siyasi rejiminin mahiyyəti heç vaxt yaddan çıxmıyacaq, qandondurucu hadisələr fonunda təsvir olunur. Əsər erməni xarakterini ən xırda detallarına, ən kiçik zərərlərinə qədər çətin baxımından əhəmiyyətli və ibrətamizdir. Balaca Məmməd ermənilərə hələ uşaqlıq illərində yaxşı bələddir. Bərk ayaqda qınına çəkilən, əlinə fürsət düşəndə isə Əzrailə dönmən ermənilər onun körpə qəlbinə dərin yaralar vurmuşlar. Erməni adı balaca Məmmədin təsəvvüründə körpələrə belə qıymayıb, ucdantutma hamını qanına qəltan etməkdən çəkinməyən dəhşətli bir varlıqdırsa, atasının nəzərində onlar hiyləgər düşmən, çörəyi dizinin üstündə olan nankor, müstəqilliyimizin əlimizdən alınmasının birinci baskarı və rusun nökrindən başqa bir şey deyil. Babası Bala Seyidin isə ermənilər

barədə düşüncələri çox gec, yalnız həyatının ağırlı-acılı son günlərində dəyişir və o, nankorlara münasibətində dəhşətli səhvlərə yol verdiyini anlayır. Acından köpük qusan, Bala Seyidin çörəyi və mərhəməti nəticəsində həyatda qalan erməni qardaşlar – Ambarsum və Mkrtiç sonda həm onun ailəsinin, həm də on minlərlə türkün tifaqının dağılmasında hamıdan qabaqda gedirlər. Bala Seyidi ermənilərin nankorluğuna inandırmaq çox çətin olur. İbrahim Bala Seyidə söylədikləri bu baxımdan kifayət qədər xarakterikdir: "...Ambarsuma çox da bel bağlama. Çünki mən ermənilərə çox yaxşı bələdəm. Onlara yüz il çörək verib bir il verməsən, sənəndə pisi olmayacaq. Ata, inan ki, əllərinə fürsət düşsə, xəncəri hamımızın kürəyinə saplarlar... Üstəlik beş quruşa dəyməyən düşmənimiz çar Rusiyasına nökrçilik və casusluq da edirlər" [4, s.26]. İbrahim erməni daşnak partiyasının qanılı, cinayətkar əməlləri barədə danışb, onların ruslara nökrçilik edərək, əvəzində türkün nemətlərinə sahib çıxmaq istədiklərini da anlatmağa çalışır. Lakin Ambarsum və Mkrtiçə çörək verib, onları övladlarından heç vaxt ayırmayan Bala Seyidi inandırmaq çox çətinidir: "...Ambarsumla Mkrtiçin xain və nankor ola biləcəyinə heç cür inanmıram. Axı onlar da insandır, onlar da Allah quludur. Yəni bir şey olmuş olsa, Ambarsumla Mkrtiç çörəyini tapdayıb, mənə pislik edərlər?" [4, s.33-34] Tale Bala Seyidə erməni xislətini tanımağı bəxş etsə də, çox gec olur. Memuarda ermənilərin çörəyi tapdalar, hətta Bala Seyidin ailəsinə belə aman verməmələri epik lövhələrdə əks etdirilmişdir. İşğalçı Qızıl Ordunun Bakını tutması və Cümhuriyyəti yıxması, düşmənin Gəncə üzərinə yürüş etməsi xəbəri gəlir. Qadınlar və uşaqlar, qocalar və xəstələr düşməndən xilas olmaq üçün Gəncədən çıxıb, Böyük Bağbana doğru səmt alırlar. Silahlı erməni dəstələri onları təqib edirlər. Özlərinin dediyinə görə, məqsədləri "gözəl qadınlarla əylənmək, cəvahir, qızıl yığmaqdır". Əlbəttə, məqsəd yalnız bundan ibarət deyil. Onların əsl niyyəti kütləvi qırğınla türkün gözünü qorxutmaq, onları didərgin salmaq, sonra isə torpaqlarına sahib çıxmaqdır. Memuarda türk qadının tükürpərdən hekayəti damarlarda qan dondurur: "...evimə qayıdanda balalarımın cə-

sədi üzərindən, baxım, bu köynəyi tapdım... Bizim dostcasına və insancasına qonşuluğumuzun müqabilində canavar ruhlu erməni dostlarımız körpələrimin qanı ilə köynəklərinə baxın görün nə yazmışlar: "Ermənilər, türkləri öldürün ki, gözəl Gəncə şəhəri bizim olsun" [4, s.102]. Başqa bir epizod daha tükürpərdicidir: hamıla qadının yalvarışlarına baxmayaraq, erməni süngü ilə onun qarnını dəşib, körpəsini məhv edir. M.Altunbay memuarda anası ilə Ambarsumun rastlaşdığı səhnəni sanki ürəyinin qanı ilə təsvir edir. Ambarsum onun anasından içərisində Quranın saxlandığı sandıqçanı tələb edir. Anası vermək istəmir. Memuarda oxuyuruq: "Azgün erməni gözüni qan tutmuş qatıl kimi iki əli ilə anamın boğazından tutub sıxırdı. Anam nəfəs almaq üçün qan kimi çırpınırdı, rəngi gömgöy olmuşdü..." Müəllifin etiraf etdiyi kimi, heç bir mübaliğəyə yol verilməyən memuarın bu hissəsini sakit halda oxumaq mümkün deyil. Bütün müqəddəsliklərə düşmən kəsilən erməni vəhşiliyinin son həddi memuarda belə təsvir olunur: "...erməni, anamın bərk-bərk köksünə sıxdığı Qurani-Kərimi çəkib əlindən aldı, anamın bütün cəhdlərinə, yalvarışlarına və göz yaşlarına baxmayaraq, ac canavarın bir anda dovşanı parçaladığı kimi, o da Quranı parça-parça elədi..." Ambarsum daha sonra cibindən çıxardığı kibritlə Allahın kitabına od vurur [4, s.110-111]. Memuarın ayrı-ayrı bölmələrində ermənilərin vəhşiliklərinə dair acı hekayətlər öz əksini tapmışdır. Düşməndən can qurtarmaq üçün Ozan məscidinə sığınan əlsiz-ayaqsız insanların – qocalar, qadınlar və uşaqların qanlarına qoltan edilmiş isə ermənilərin törətdikləri soyqırımının daha bir səhifəsidir. M.Altunbay memuarda atası, anası, qardaşları, babası və dayılarının obrazını ən müxtəlif hadisələrin fonunda yaratmışdır. Əslində bu adamlar həmin tarixi dövrdə yaşayan və həmin hadisələrin içərisində olan hər bir azərbaycanlı ailənin üzvlərini təmsil edirlər. Müəllifin atası Qaçaq İbrahimi çəkinmədən dövrünün açıqfikirli, cəsur, millətini sevən, azadlıq uğrunda mübarizə aparən şəxslərinin ümumiləşdirilmiş obrazı da hesab etmək olar. Məsələyə bu prizmadan yanaşanda memuarın ideya-məzmun cəhətdən əhəmiyyəti daha qabarıq görünür. Qaçaq İbrahim ömrünün iyirmi ili-

ni dağlarda çarizmə qarşı mübarizələrdə keçirmişdir. Bir insan kimi onun xarakteri və ideaları barədə anasının öz uşaqlarına söylədiklərindən məlumat almaq olur. M.Altunbay Qaçaq İbrahimin portretini onun həyat yoldaşının söylədikləri ilə tamamlamaqla əslində Azərbaycan qadının milli mənafə uğrunda mübarizədə həmişə ərinin yanında, onunla həmrəy olduğunu göstərmək istəmişdir.

Məmmədin atası İbrahim yalnız öz ailəsinin deyil, bütövlükdə böyük bir mahalın fəxridir. Rus çarlarının Azərbaycan üzərindəki təzyiqinə qarşı çıxıb, yurdsevər silah dostları ilə əl-ələ verib illərlə azadlıq mübarizəsi aparən İbrahimə Gəncə əhalisi "Qaçaq İbrahim" adı verib. "Bu ləqəb Azərbaycan xalqının öz qəhrəmanlarına verdiyi fəxri addır. Atamın başçılığı ilə bir dəstə azadlıq mücahidləri çarın Azərbaycandakı zülmünə qarşı çıxarkən, çarın Qafqazdakı baş valisi azadlıq mübarizələrinin tutulub dar ağacından asılması haqqında fərman vermişdi. Onları tutanlara və ya yerini göstərnlərə torba dolusu qızıl vəd etmişdi. Lakin valinin vəd etdiyi böyük sərvət müqabilində belə Azərbaycan xalqı azadlıq fədailərini göz bəbəyi kimi qorudu, onların yerini düşməne bildirmədi. Beləcə atamın silah dostları ilə başladığı azadlıq mübarizəsi Leninin qızıl əsgərləri Azərbaycana gələne kimi davam etdi" [4, s.178]. Çarizmə qarşı mübarizə aparən Qaçaq İbrahimin faciəsi əvvəllər Leninə böyük inam bəsləməsidir. Lakin Qaçaq İbrahim Lenin və onun silahdaşlarının çarın astar üzü olduğunu bildikdən sonra ruhdan düşmüş, mübarizələrini davam etdirirlər. Bu cəsur və vətənpərvər insanlar üçün düşmənin "rəngi" elə bir önəm daşımır. Qaçaq İbrahimin etirafı onun siyasi dünyagörüşündə çox ciddi dəyişikliklərin yarandığından xəbər verir: "Kələm sahibi, ali kişilər haqlı imiş. Lenin bizə yalan söylədi. Vətənimizi istila etmək üçün lap Hacı qiyafəsində həccə gedən tülkü kimi insanlığa və kişiliyə yaraşmayan hiylələrə əl atdı... Allahsız Lenin əsgərləri çarın əsgərlərindən min dəfə daha zalım, min dəfə daha barbar və min dəfə daha ac imiş" [4, s.59]. Bəyim xanım da əri kimi, Leninin milyonlarla insanı, o cümlədən Azərbaycan türklərini də aldatdığını çox yaxşı bilir, ona nifrət bəsləyir və balalarını

da Leninə nifrət üstündə kökləyir. Təsadüfi deyil ki, illər keçəcək, qəlbində Leninə və onun quruluşuna dərin nifrət bəsləyən təyyarəçi Məmməd xalqlar həbsxanasından azadlığa möhtəşəm bir uçuş edəcək... Bəyim xanım Leninin vədlərinin arxasında durmadığını böyük yanğı ilə övladlarına danışır. Bu yanğı vətəni tarmatar olmuş, dövlətçiliyi dağıdılmış Azərbaycan qadınının keçirdiyi hisslərdən, düşməne barışmaz münasibətindən doğur. Leninin bütün millətlərin öz müqəddəratlarını azad şəkildə müəyyən etmələrinə icazə veriləcəyi ilə bağlı vədlərini ayaqlar altına atdığına ona bağışlaya bilmir: "Amma Lenin bu sözlərinin altına atdığı imza hələ qurumamış, bizim vətənimizi görməmiş və ən qanlı şəkildə işğal etdi. Türk və İslam dünyasının tarixində ilk dəfə qurulan Azərbaycan Respublikasının məhv etdi" [4, s.179]. Qaçaq İbrahim də, Bəyim xanım da "ilanın ağına da lənət, qarasına da", – deyərək istilacıya qəlbən nifrət bəsləyirlər. Ən ağır situasiyada, düşmən əhatəsində olanda belə onlar öz fikirlərindən dönmürlər. Qaçaq İbrahim tutulub əsir vəziyyətinə salınmış ailəsinin gözləri qarşısında güllələnir. Güllələnməzdən əvvəl onun erməni Ohanesə və silahlı ruslara üz tutaraq söylədikləri ağır ittiham, vətənpərvər bir insanın cinayətkar erməni-rus tandeminə qəti etirazı kimi səslənir: "Bakını yandırdılar, Gəncəni odladılar, Qarabağı viran qoydular, Şuşanı dağıtdılar, Qubanı yerlə-yeksan etdilər. Bu nə cür dostluqdur? Bu nə cür sülhdür? Bu necə insanlıqdır?" [4, s.184] Qaçaq İbrahim və yüzlərlə günahsız in-

sanın körpə uşaqların gözləri qarçısında güllələnmələri ermənilərin və sovetlərin əsl mahiyyətini göstərməkdədir. Balaca İbrahimin həmin anlarda keçirdiyi hisslər memuarda həzn və kədərle dolu bir dillə nəql olunur: "Anam, qardaşım, mən və Həbil atamın qanlı cəsədi üstündə bəlkə min il ağladım, ağladım, ağladım, ağladım" [4, s.186]. Üstündən çox illər keçəndən sonra da müəllif ermənilərin və bolşeviklərin insanlığa sığışmayan cinayətlərini böyük nifrət və ürəkəgrisi ilə xatırlayır: "Gəncəyə bezmiş, yorulub əldən düşmüş bir vəziyyətdə qayıtdım. Atamın nəşinin göndərilməsini gözlədik. Günlərlə, aylarla, illərlə gözlədik. Gözümüzün gözləməkdən kökü sarıldı. Ancaq onun meyitini götürən olmadı ki, olmadı. İndi atamın qəbri də yoxdur. Onu harada və necə basdırdıqlarından da xəbərimiz olmadı" [4, s.187]. Gəncə qətləməsi bolşeviklər və onların əlaltıları olan ermənilər üçün 1930-cu illər kütləvi repressiyaların baş məşqi, onların qanlı yazdığı kitabın ilk səhifələri idi.

Nəticə. Beləliklə, Məmməd Altunbayın "Azadlığa uçan türk" memuarı Xalq Cümhuriyyətinin devrilməsindən, Azərbaycanın sovet Rusiyası tərəfindən işğalından sonra Gəncədə ictimai-siyasi, mənəvi-psixoloji vəziyyətin öyrənilməsində əsaslı mənbələrdəndir. Əsər azərbaycanlılara qarşı soyqırım siyasəti yeridən erməni faşistlərin ifşası, gənc nəslin milli-mənəvi dəyərlər əsasında tərbiyə olunması, onlarda düşməne nifrət, Vətəne məhəbbət hisslərinin aşılınması işində xüsusi əhəmiyyətə malikdir.

ƏDƏBİYYAT

1. Rezulzadə M.E. Azərbaycan Cümhuriyyəti. İstanbul, "Meryamer", 1990; Rezulzadə M.E. Kafkasya Türkləri. İstanbul, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, 1993.
2. Mirza Bala. 31 mart – 1918. Bakı. "Azərbaycan" Aylıq Kültür Dergisi. Ankara, 1968, sayı: 187.
3. Baykara H. Azərbaycan istiklal mücahdiləri tarixi. İstanbul, "Gençlik" Basımevi, 1975.
4. Altunbay M. Azadlığa uçan türk. Bakı, "XAN", 2017.
5. Altunbay M. Hürriyyətə uçan türk. Ankara, Azərbaycan Kültür Derneği Yayınları, 1989.
6. Altunbay M. Azadlığa uçan türk. Bakı, "Maarif", 1994.
7. Cabbarlı N. Azərbaycan mühacirət nəsi. Bakı, "Elm və təhsil", 2011.

GENOCIDE OF AZERBAIJANIS IN PROSE ABOUT MIGRATION
(on basis of the memoir "The Turk flying to Freedom" by Mammad Altunbay)

Summary

Scientific-mass, artistic-publicist works by political migrants provide with rich materials about the most important ages of the Azerbaijani history. In this regard, memoirs by our migrant writers occupy a special place. In the article it is followed disclosure of genocide policy against our people by repellent Armenians in the background of disasters caused by Russian invasion in the memoir "The Turk flying to Freedom" by migrant writer, public figure Mammad Altunbay. It is also analysed universal tragedy of Azerbaijanis believing in fake neighbours in Bala Seid's image who saved Ambarsum and Mkrtych brothers from starvation, who saw massacres against Ganja people with participation of those brothers and finally passed away in his mature in prison. In the article the memoir "The Turk flying to Freedom" is evaluated as a work being special importance in disclosure of Armenians, growing up next generation on the basis of national-spiritual values, inspiring love to Motherland.

Key words: Mammad Altunbay, migration, memoir, genocide, freedom, struggle

О ГЕНОЦИДЕ АЗЕРБАЙДЖАНЦЕВ В ЭМИГРАНТСКОЙ ПРОЗЕ
(на основе мемуаров Мамеда Алтунбая «Восхождение тюрков к свободе»)

Резюме

Научно-популярные, художественно-публицистические произведения политических эмигрантов представляют богатый материал по самому судьбоносному периоду истории Азербайджана. И с этой точки зрения мемуары наших писателей-эмигрантов представляют особое значение.

В данной статье в мемуарах писателя-эмигранта, общественно-политического деятеля Мамеда Алтунбая «Восхождение тюрков к свободе» расследуется разоблачение геноцида против нашего народа, совершённого армянскими захватчиками, на фоне политики царского самодержавия, приведшей к трагедии. Мировая трагедия азербайджанцев расследуется в образе Бала Сенда, пове рившего коварным «соседям», спасшего от голода своих так называемых «братьев» Амбарсума и Мкртыча, которые вместо благодарности в дальнейшем лично участвовали в зверских расправах, видевшего своими глазами массовые убийства ими населения Гянджи, и встретившего в старости смерть в тюремных застенках.

В статье говорится, что мемуары «Восхождение тюрков к свободе», разоблачают армянский фашизм, в то же время это произведение имеет особое значение в деле воспитания молодого поколения в национально-нравственном духе, ненависти к общему врагу, прививает чувство любви к Родине.

Ключевые слова: Мамед Алтунбая, эмигрантская, мемуары, геноцид, свобода, борьба